

XII

Ermenilerin Nazarında Haçlılar

Prof. Dr. Mehmet ERSAN

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, İzmir

Selçukluların Anadolu'ya girmesi ve Türklerin Marmara kıyılarına dayanması, Bizans İmparatorlarının Papalık kanalıyla Avrupa'dan ücretli asker istemesine ve sonuçta Haçlı Seferleri denilen hareketin başlamasına neden olmuştur.

Haçlı Seferlerinin başladığı yıllarda Ermeniler, Anadolu'nun çeşitli kale ve şehirlerinde Selçukluların yüksek hâkimiyetini tanıyarak, ya kendi reislerinin yönetiminde ya da Türk devlet ve tâbi beylerin idaresi altında yaşamlarını sürdürmekte idiler. Anadolu'nun fethi sırasında yaşanan güçlükler artık geride bırakılmış, Ermeniler Türk devlet anlayışını yakından tanıma fırsatı bulmuş, tâbi her topluluk gibi itaat edip vergilerini ödeyerek, Bizans yönetimi altında daha önce hiç görmedikleri huzuru bulmuşlardı.

Ancak kararları ve eylemleri, dinî anlayış ve duyguların şekillendirdiği bir devirde, Müslüman Türklere karşı 1096'da başlatılan askerî harekât, diğer Doğu Hıristiyanları gibi Ermenileri de derinden etkilemiştir. Ermeniler, Avrupalıların bu hareketini Doğu Hıristiyanlığının kurtuluşu hareketi zannetmişler ve bunu mümkün olan en üst seviyede şevk ve heyecanla desteklemeye çalışmışlardır. Ancak ilerleyen süreçte bu durumun değişmeye başladığı gözlemlenir. Biz bu makalemizde Ermenilerin Haçlılar hakkındaki duygu ve düşüncelerinde değişime neden olan gelişmeleri değerlendirmek istiyoruz.

Haçlı kuvvetlerini şevk ve idare edenlerin Anadolu'ya geçtiği, Türkiye Selçuklu Devleti'nin merkezi İznik'in Türklerden alındığı ve Haçlı

ordusunun ilerlediği bilgisini¹ alan Kilikya Ermenileri şevk ve heyecanla Avrupalıları beklerken üzerlerine düşeni yapma hazırlıklarına girişmişlerdir. Diğer taraftan Bizans zindanından kaçıp İznik'de Haçlı ordusuna katılan, "dönek ve sadakatsiz"² olarak vasıflandırılan Bagrat³ adındaki bir Ermeni de, daha sonra Urfa Haçlı Kontluğunu kuracak olan I. Baudouin'in hizmetine girerek, ona Anadolu coğrafyası ve halkı hakkında ihtiyaç duyduğu bilgileri vermek suretiyle hizmete başlamıştır.

Nitekim ilk olarak Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu I. Süleymanşah tarafından feth edilen Çukurova bölgesi, ilk haçlı seferi sırasında I. Baudouin ve Tankred⁴ tarafından Ermenilerin yardım ve desteği sayesinde⁵ Türk hakimiyetinden çıkarıldı⁶.

Anadolu'yu geçerek Antakya önlerine gelen kalabalık Haçlı ordusunun erzakı bitip, açlık tehlikesiyle karşı karşıya kaldığında da onları bu zor durumdan Haçlı ordusuna yiyecek taşıyan Ermeniler ve Kıbrıs'dan gelen yardım kurtardı⁷. Yani, yiyecek yokluğu sebebiyle hastalıkların ve ölümlerin baş gösterdiği Haçlı ordusu, Ermenilerin getirdiği gıda maddeleri sayesinde bu büyük tehlikeyi atlatabilmiştir.

1085 yılında I. Süleyman Şah tarafından feth edilmiş olan Antakya şehri de Büyük Selçuklu Sultanı Berkıyruk'un Haçlılara karşı görevlendirdiği ordunun komutanı Kürboğa'nın Antakya önlerine ulaşmasına az bir zaman kala, şehrin müdafaasında görevli Firüz adlı bir Ermeninin Haçlı askerlerini surlardan içeri alması sonucu düşmüştür⁸.

Ana Haçlı ordusundan ayrılıp Güneydoğu Anadolu Bölgesine yönelen I. Baudouin de yine Ermenilerin yardımları sayesinde bölgede başarılı olabilmıştır. Hizmetinde bulunan Bagrat adındaki Ermeninin tavsiyesi üzerine Türk hakimiyetinde bulunan Tell Başır'e yönelen I. Baudouin, burayı 1097 yılının sonuna doğru⁹ ele geçirmiştir. Tell Başır'in Hristiyan ahalisi, I. Baudouin'e gizlice haber gönderip anlaştıktan sonra Türk garnizonunu şehirden kovmuş ve Haçlılar burayı kolaylıkla zaptetmiştir¹⁰.

Tell Başır'in Haçlılara teslim edildiğini haber alan Ravendan kalesindeki Türkler, aynı sonucun kendilerini de beklediğini bildiklerinden kaleyi terk etmişler ve I. Baudouin Ravendan'ı da kolaylıkla ele geçirmiştir. I. Baudouin, yerli ahalinin Nicusus adındaki reisi ile dostluk anlaşması yaptıktan sonra, İznik'den beri yanında bulunup kendisine bölge hakkında bilgiler vermek suretiyle çok önemli hizmetlerde bulunan Bagrat'ı şehre kumandan tayin etmiştir¹¹.

Ocak 1098'de, Tell Bâsir'de bulunduğu bir sırada¹², Urfa'nın Bizans valisi Ermeni Thoros, eşrafın baskısı üzerine, şehri Türklere karşı savunmasını isteyen ve ona hükümette aynı hakları ve payı alacağını vaat eden bir mektubu I. Baudouin'e göndererek Urfa'ya davet etti¹³. I. Baudouin, Urfa'yı almak üzere yanındaki az sayıdaki adamıyla yola koyulmuş ve halkın büyük sevinç gösterileri arasında 6 Şubat 1098'de şehre girmiştir¹⁴.

I. Baudouin'e büyük dostluk ve yakınlık gösteren Thoros, ona değerli armağanlar sundu ve aralarında bir ittifak antlaşması yaptılar. Ancak bundan kısa bir süre sonra şehrin Ermeni hakimi Thoros, düzenlenen bir komplo ile feci bir şekilde öldürülmüş, şehir I. Baudouin'e teslim edilmiş¹⁵ ve 1144'de İmadeddin Zengi tarafından feth edilene kadar hüküm sürecek olan Urfa Haçlı Kontluğu kurulmuştur (1098).

Nihayet yaptıkları gıda yardımı, verdikleri fikir ve yol göstermelerle Ermeniler, ilk Haçlı seferinin kaderini tayin eden taraf olmuştur. Gerçekten de Papa VIII. Gregor (1118-1121) "Hiç bir millet Ermeniler kadar kendi isteğiyle Haçlı ordularının imdadına koşmamıştır. Ermeniler Haçlılara at, silah ve zahire vermişlerdir" sözleriyle Haçlıların ayakta kalabilmelerini Ermenilere borçlu olduğunu ifade etmektedir¹⁶.

Haçlılara bölgede yerleşme ve tutunmaları açısından da oldukça önemli hizmetlerde bulunan Ermeniler, Antakya'da ve Urfa başta olmak üzere Güneydoğu Anadolu bölgesinin bazı şehir ve kalelerinde hakimiyet kurduktan sonra, Haçlıların Doğu Hıristiyanlığını kurtarmak amacıyla gelmediklerini gösteren olayları yaşamaya başladılar.

Antakya Haçlı Prinkepliğini kuranlar ve halefleri, yayılmalarına en uygun saha olarak Ermenilerin yerleşmeye çalıştığı Çukurova bölgesi olduğunu görmüşler ve sık sık Kilikya Ermenileriyle çatışma içerisine girmişlerdir.

Antakya Prinkepsi I. Bohemund'un Avrupa'ya dönmesi ile 1104'te Antakya'da hâkimiyeti ele alan Tankred, 1107'de Ermenilerin yerleşmeye ve tutunmaya çalıştıkları Çukurova'ya yönelmiş ve Bizans'ın valisi ve bir Ermeni soylusu olan Aspietes'in hüküm sürdüğü Adana ve Tarsus'u, kısa süreli de olsa, ele geçirmiştir¹⁷.

Çukurova bölgesinde Ermeni I. Leon, Baronluk tahtına oturduktan hemen sonra, Danişmendli Emir Gazi ile yaptığı ittifaktan sonra Misis, Tarsus ve Adana'yı ele geçirmişti. Tankred ile I. Baudouin'in Çukurova'yı Türklerin elinden alıp, garnizonlar yerleştirdiği, dolayısıyla bir zamanlar

Haçlılara ait olduğunu düşünen Antakya hâkimi II. Bohemund, 1130 Şubatı'nda Kilikya'ya girmiş, Ceyhan nehri boyunca ilerlemeye başlamıştı. Bu ilerleyiş karşısında endişeye düşen I. Leon, Danişmendli Emir Gazi'nin yardımı sayesinde bu tehlikeden kurtulabilmiştir (1130)¹⁸.

1136 yılına gelindiğinde, İmadeddin Zengi'ye karşı sefer hazırlıklarını tamamlayan Antakya Prinkepsi Raymond'un, gerisini güvenceye almak düşüncesiyle önce Kilikya Ermenilerine karşı yürüdüğünü görüyoruz. Kudüs kralı Foulque'un da onayını aldıktan sonra Keysun ve Maraş kontu Baudouin ile birlikte harekete geçen Raymond. Ermeni Baronuna mağlup olmaktan kurtulamadı (1136)¹⁹. Bundan sonraki süreçte de Çukurova Ermenileri ile Antakya Prinkepsliği arasındaki mücadelenin zaman zaman çarpışmalar şekline de dönüşerek devam ettiği görülür.

Antakya Haçlı Prinkepsliğini yönetenler, Çukurova Ermenileri aleyhine topraklarını genişletme gayretleri içerisine girerken, Urfa'daki Haçlı Kontları Ermeni ahali üzerinde ağır bir baskı uygulamış, zaman zaman Türkler ile işbirliği yaptıkları gerekçesiyle Ermenilere karşı işkence ve katliam gerçekleştirilmiştir.

Antakya ve diğer bölgelerden çok sayıda Haçlı askerinin Urfa'ya gelmesi, I. Baudouin'in buradaki konumunu güçlendirmiştir. Başlangıçta Frankların sayısının azlığından dolayı idarenin yüksek kademelerine tayin ettiği Ermenileri, artık ihtiyacı kalmadığından azlederek, onların yerine Frankları getirmiştir.

Urfa Ermenileri, I. Baudouin'in artık kendilerine değer vermediğini, Haçlıların kendi üzerlerinde hakimiyet kurmaya başladıklarını gördüler ve böyle giderse yok edileceklerine inanmaya başladılar. Başlangıçta kurtarıcı olarak gördükleri I. Baudouin'i kendilerinden biri olan Thoros'u öldürerek başa geçirdiklerine çok pişman olmuşlar ve ondan kurtulmanın çarelerini aramaya başlamışlardır²⁰. Nihayet, I. Baudouin'i bir suikastle ortadan kaldırmaya ve Haçlıları şehirden sürüp çıkarmaya karar veren Ermeniler, bunun planlarını yapmak için sık sık gizli toplantılar yapmaya başladılar. Ancak I. Baudouin bu hazırlıkları haber almış ve bir Fransız birliği ile bütün suikastçıları yakalatarak mallarını, servetlerini ve paralarını toplatıp sarayına taşımıştır. Tutuklu bulunanlar, fidye karşılığında serbest bırakılmayı yalvarıp yakararak I. Baudouin'den rica edince hareketin elebaşı olan iki kişi hariç, diğerlerini fidye karşılığı serbest bırakmıştır. Elebaşlarının gözlerine mil çektiren Kont, halk ara-

sında suikasttan haberi olan bir çok kişinin de burunlarını, ellerini ve ayaklarını kestirip şehirden kovmuştur.

1104 ilkbaharında Elbistan'ı ele geçiren Antakya hakimi I. Bohemund'un buraya yerleştirdiği garnizon, 7 Mayıs 1104 tarihindeki Harran yenilgisinden sonra nüfuzlu yerli Ermenileri hapse atmak suretiyle Elbistan'da tutunmaya çalışmışlardır. Mateos'un verdiği bilgilere göre, Elbistan'da yaşayan Ermeniler, kendilerini büyük sıkıntılara ve felakete maruz kılan Haçlılar'dan intikam almak için 1105 yılında I. Kılıçarslan'a adam gönderip şehri kendisine teslim etmek istediklerini bildirdiler²¹. Hemen harekete geçip şehrin surları önüne gelen Türk süvarileri, Ermeniler tarafından içeri alındılar. Durumu fark eden Haçlı komutan, şehir halkına saldırıp onları cezalandırmak istediye de halk, Haçlıları mağlup edip tamamen kılıçtan geçirdi. Haçlıların 300 kişi olduğunu kaydeden Urfalı Mateos, Haçlıların Ermenilere yaptığı zulmü şu şekilde ifade etmektedir: "Onlar, memleketi bir viraneye çevirmiş ve ıssız bir hale getirmişlerdi. Toprak, onların ayakları altında kısır kalmış olup dikenden başka hiç bir şey yetiştiremiyordu. Bağlarla ağaçlar kurudu, tarlaların yüzü dikenle kaplandı ve menbalar tıkanı. Franklar, dostlar arasında muhabbet ve şenliği kaldırdılar ve her yerde ihanet ve nefret yaydılar. Onların, müminlere (Hristiyanlar'a) yaptıkları fena muameleler yüzünden Allah'ın mabedinin kapıları kapandı, kandiller söndü ve Allahı tebcil etmek için okunan kasideler sustu. Ruhaniler ağır tazyikler altında ezildiler ve hapse atıldılar. Kilise minberleri vaftiz havuzları devrildi. Haç'ın kutsiyeti karanlıkla örtüldü, günlüğün kokusu ortadan kalktı ve böylelikle bütün Elbistan mıntıkasında Allah'ın tebcili men'edildi. Başka yerlerde de mabetler yıktırılıp ruhaniler tahkine maruz bırakıldılar. Dinî münakaşa ve tetkikler lağvedildi, hakikat kovuldu, adalet reddedildi ve Allah'ın şiddetli muhakemesi unutuldu. Bütün bunlar, çılgın Frank milleti tarafından yapılmıştır. Onlar, tamahkarlıkları yüzünden Hristiyanları tazyik altına aldılar ve onları ağır ızdıraplara maruz bıraktılar" diyerek yapmış oldukları bu kötülüklerin cezası olarak da katledildiklerini kaydeder²².

II. Baudouin'in Eylül 1108'de Türkler ile giriştiği savaşta mağlup olduğu haberi Urf'a ulaştığında, Mateos'un kaydına göre II. Baudouin'in de ölenler arasında olduğu zannedilmiştir. Urf halkı, bundan sonra ne yapılacağı hususunu görüşmek ve bir karara varmak üzere Frank başpiskoposunun nezdinde St. Hovannes Kilisesi'nde toplanmışlar ve ona "şefimizin kim olacağı belli oluncaya kadar sizinle bizim

askerlerimiz kaleyi muhafaza etsinler” şeklinde teklifte bulunmuşlardır²³. Fakat ertesi gün yanında Josselin de olduğu halde Urfa’ya gelen II. Baudouin, gerçekleştirilen toplantıdan haberdar olmuş ve yapılan konuşmaları araştırmaya başlamıştır. II. Baudouin ve Josselin’in, yapılan toplantı ve konuşmaları hasmane telakki ettiğini kaydeden Mateos, “Onlar büyük tahribat icra ettiler ve birçok masum adamın gözlerini çıkardılar. Onlar o gün, Hristiyanları ağır işkencelere maruz bıraktılar, çünkü Franklar gammazlıklara kolayca inanıyorlar ve gönül rahatlığı ile masum adamların kanını akıtıyorlardı. Onlar, fenalıklarının o kadar ileri götürdüler ki Ermeni başpiskoposu Stepanos’un gözlerini de çıkarmak istediler. Fakat onun hiç bir kabahati olmadığını bilen halk, piskoposu bin dahekan mukabilinde satın aldılar”²⁴ ifadeleriyle Haçlılar ile ilgili duygularını bir kez daha ortaya koymaktadır²⁵.

Urfa halkını büyük bir tedhiş hareketiyle sindiren II. Baudouin ve Josselin, Kogh-Vasil’in ordusunda görev yapan ve ona kızdığı için Urfa’ya gelen Taron Prensi Tacat’ın oğlu Aplasat’ı da yanlarına alarak Harran üzerine yürümüşlerdir (1109). Mateos, bunların ekinleri mahvetmek üzere hareket ettiklerini kaydetmekte, bağ ve bahçeleri yağma ettikleri esnada 1. 500 kadar Türk süvari birliğinin hücumu karşısında mağlup olduklarını ve Urfa’ya geri döndüklerini bildirmektedir²⁶. Yine aynı müellif, sebebini açıklamamakla birlikte Franklar’a canı sıkılan Aplasat’ın, Kogh-Vasil’in yanına geri döndüğünü kaydetmektedir²⁷.

II. Baudouin’in bu başarısız yağma akınından sonra Urfa Haçlı Kontluğu’nun talihini değiştirecek hadiseler cereyan etmeye başlamıştır. Urfa’nın müdafaaya çekilip Türklerin kesin olarak taarruza geçmesi Musul Emiri Mevdud’un 1110 yılında Urfa’ya karşı saldırısıyla başladı²⁸. Bu kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra 1111 ve 1112 yıllarında da Mevdud’un Urfa’yı tekrar kuşattığı, ancak şehri düşüremediği görülüyor²⁹. Yapılan ikinci kuşatma, Urfa Ermenileri için yeni bir felaket doğurdu. Şöyle ki, Mevdud bu kuşatma sırasında Urfa Ermenilerine haber göndererek şehri kendisine teslim ettikleri takdirde ızdırıp yerine saadete kavuşacaklarını vaad etti. Urfalıların bu teklife yanaşmamasına rağmen yirmi kadar Ermeni Mevdud ile gizlice anlaşılabilir ve Türk askerlerinin geceleyin surlara alınmasını kararlaştırdılar. Yapılan anlaşma gereği Ermeniler tarafından, şehrin doğu tarafında bulunan surlardan bir miktar³⁰ Türk askeri iplerle yukarı çıkarıldı. Ancak durumu fark eden Josselin, bu Türk askerlerini imha edip şehrin düşmesini önledi³¹. Bundan sonra Josselin, Ermeniler’e karşı şiddetli bir

takibat başlattı. Mateos'a göre³² Josselin, "bazı tevizatçıların kötü sözlerinin tahrikiyle öldürmeler ve yakmalarla halkın içinden bir çok masum adamların kanını akıttı". Ermenilere karşı uygulanan bu şiddetli takibat Anonim Süryani Vekaynamesi'nde de şöyle ifade ediliyor: "Mevdud kendi ülkesine gitti. Franklar hainleri yargıladılar, pek çok suçlu ve masumu yakaladılar, ellerini ve burunlarını kestiler, gözlerini oyduklar; pek çoğu öldü, diğerleri idam edildi"³³.

Kuşatmayı kaldırıp Musul'a geri dönen Mevdud, ertesi yıl (1113), Dımaşk hakimi Tuğtekin, Sincar hakimi Temirek, Artukoğlu Emir Ayaz b. İlgazi de yanında olduğu halde Haçlılara karşı harekete geçti³⁴. Bu sırada Urfa Kontu II. Baudouin Tell Başer'de bulunuyordu. Mevdud ordusuyla Harran'a geldiği sırada, Tell Başer'deki II. Baudouin'e, Ermenilerin Urfa'yı Mevdud'a teslim hazırladığı bildirildi. Bunun üzerine II. Baudouin'in Urfa Ermenilerini büyük bir takibata uğrattığı ve tehcire tabi tuttuğu görülür. Mateos hadiseyi şu şekilde nakletmektedir: "Frank milletinden bazı kötü dilli muzır insanlar, kontun yanına gelip: "Birçok insanlar birleşmiş ve Urfa şehrini Türklere teslim etmeye niyet etmişlerdir" dediler. Bu kötü niyetli tevizatçılara inanan Kont, fena bir karar verip Suruç senyörü Payen (Paganus)'i, halkı kâmilen şehirden dışarı çıkarmak vazifesiyle derhal Urfa'ya gönderdi. Bu kötü millet o gün, ellerinde kılıç olduğu halde şehrin bütün halkını tard edip kâmilen imha etmek kararını verdiler. Franklar böylelikle hiç bir kaba-hat işlememiş olan masum insanların kanını akıtacaklardı. Çünkü onlar, kendi kötü yüreklerine göre kendilerinden olmayan bütün insanları fena biliyorlardı.

11 Mayıs 1113 tarihine tesadüf eden pazar günü, yemek vaktinde Urfa şehri müthiş bir akibete uğradı. Baba oğlunu, oğul da babasını inkâr etti. Şehir, haykırış ve figanlarla doldu ve her bir ev matem içine düştü. Çünkü Franklar, halkı evlerinden tard ettiler ve evlerde kalanların yakılması emrini verdiler. Şehirde 80 kişiden başka kimse kalmadı. Akşam üzeri St. Toros kilisesine iltica etmiş olan bu insanlar, kalede askerlerin muhafazası ve nezareti altına konuldular. O gün, Urfa için bir felaket günü oldu . Bunlara şahit olan her bir adam, şehrin akıbeti için ağladı, çünkü Frankların yapmadığı fenalık kalmamıştı. Tard edilen halk Samsat şehrine gitti ve başkent Urfa ıssız kaldı. Vaktiyle insanların annesi olan ve muhtelif taraflardan gelen karmakarışık kitleleri ve bu arada dilenci gibi gelen Franklar'ı ilk olarak haçla karşılayıp sine-sinde toplayan bu şehir, şimdi dul kalmış zavallı bir kadın gibi yalnız

oturuyordu. İşte Franklar, kendilerine yapmış olduğu iyiliklerin karşılığı olarak onu, en kötü muamelelere maruz tuttular ve Hristiyanlara bu fenalığı reva gördüler³⁵.

Haçlı ordularını sevk ve idare edenlerin gerçek amaçlarının ne olduğunu Ermenilerden ilk fark eden, İznik'den beri I. Baudouin'in hizmetinde bulunan Bagrat olmuştu. Bagrat, I. Baudouin kendisini Ravendan'a kumandan tayin etmesine rağmen orada kalmayıp yerine oğlunu vekil bırakarak³⁶ I. Baudouin'in yanında kalmayı tercih etti. Çünkü Bagrat, I. Baudouin'in Fırat'ın batısında ele geçirdiği yerlerde kendi hakimiyetini kurmak istediğini ve gerekirse burayı bir sığınak olarak kullanmayı düşündüğünü görmüş³⁷ ve oğluna, Ravendan'a Frank savaşçısı sokmamasını tembih etmiştir³⁸.

Ravendan'dan ayrıldıktan sonra yine I. Baudouin'in hizmetinde bulunan Bagrat, bir yandan kardeşi Kogh-Vasil ile temasa geçerken diğer yandan da Türkler ile irtibata geçmeye çalıştı. Onun bu hareketini Tell Başir'e kumandan tayin edilen Fer ile Ravendan'da bulunan Nicusus fark edip I. Baudouin'e bildirince tutuklandı. Kendisinden Ravendan'a Haçlı askeri yerleştirmesi istendiğinde bunu yapılan işkenceye rağmen reddetti. Ancak I. Baudouin tarafından öldürülmesi emredilince, oğluna Fer vasıtasıyla bir mektup gönderip kalenin Haçlılara teslim edilmesini bildirdi. Bagrat, Haçlı karargahından kovulmasından sonra da Türklerle sığındı³⁹.

Sonuç olarak Ermeniler, Haçlıların gerek Urf'da ve gerekse Antakya'da yerleştikten sonra genişlemeye çalıştıklarını, yeni ele geçirdikleri yerlerdeki hakimiyetlerini pekiştirme gayreti içersine girdiklerini ve kendilerini yerlerinden yurtlarından edip efendilik yapmak istediklerini görmüşlerdir. Haçlıların bu tutumu hayal kırıklığı yaratmış ve Ermeniler, kurtarıcı olarak gördükleri insanlara karşı besledikleri heyecan ve sempatiyi kaybetmişlerdir. Ancak dinî duygularının ve siyasi beklentilerin etkisiyle zaman zaman Türklerle karşı Haçlı devletçikleri ile işbirliği içine girmekten geri kalmamışlardır.